

Русин Русинов

ИЗ ЛЕКСИКОГРАФСКИЯ МИ БЕЛЕЖНИК

1. Възнев

Българските речници не посочват съществително име *възнев* 'възпяване', образувано като *запев*, *припев*, *отпев*. Срецнах го в материал на Ст. Поптонев под същото заглавие (Български писател, бр. 50, 12 — 18.XII.1995 г.). Несъмнено думата е нова, а може би е и авторски неологизъм, но тя има място в речниковата ни система. Като синоним на *възпяване* *възнев* е по-кратка дума, а като нова дума е по-изразителна и експресивна. Нейната употреба днес е повече свързана с езика на художествената литература, но в бъдеще тя може да премине в неутралната лексика.

Изговорът на думата е с ударение върху представката — *възнев*.

2. Галерист

Българските тълковни речници, в това число и многотомният Речник на българския език, не включват съществително име *галерист*, производно от *галерия* със значение 'зала или сграда за изложби на произведения на изкуството'. Съществителното име *галерист* 'собственик на галерия или лице, работещо в галерия' не е ново, но бе рядко; днес честотата на употребата му е нараснала и включването му в тълковните речници е належащо.

Особеното в *галерист* е, че производното съществително се свързва само с едно от значенията на *галерия* (3 знач. по Речник на българския език), а не с всички значения. Образувано е от основата на *галери-я* с помощта на наставката *-ист*, чието словообразователно значение е образуваните с нея съществителни имена да означават лице според дейност или според обект на дейност, резултат, оръдие на труда и др., посочени в изходното (мотивиращото) съществително име, срв.: *футболист*, *хандбалист*, *очеркист*, *китарист*, *националист*, *фолклорист*, *гимназист* и др.

Повечето наши тълковни речници не знаят и производно от *галерия* прилагателно име *галериен*. Според многотомния Речник на българския език (т. 3, С., 1981) *галериен* е свързано по значение също с едно от значенията на *галерия* — 'дълъг тесен подземен коридор в мина или укрепление', напр.: *галерийно скривалище*. Напоследък се забелязва и употреба на *галериен* със значение, производно от значението на *галерия* 'зала или сграда за изложби на произведения на изкуството', напр. *галерийна дейност, галерийно помещение, галерийно осветление* и др.

3. Законов

Дори и многотомният „Речник на българския език“ не знае прилагателно *законов*; както в него, така и в предхождащите го тълковни речници има единствено *законен*. Едва в „Съвременен тълковен речник на българския език“ (Елпис, В. Търново, 1994) наред със *законен* е включено и прилагателно име *законов* със значение 'който принадлежи на закона (в 1 знач.)', напр.: *законово положение, законова уредба*. Вероятно съставителите на речника са намерили основание да включат *законов* наред със *законен* от речта на някои парламентаристи, от чиято реч то е попаднало и в периодичния печат.

Според многотомния „Речник на българския език“ (т. V, С., 1987, с. 367) *законен* (-на, -но, мн. ч. -ни) има следните значения: 1. 'Който е съобразен със закона, който е според закона (в 1 знач.); законосъобразен', напр.: *законна процедура, законно основание*. 2. 'Който е установен, признат от законите, основан на законите; официален', напр.: *законен наследник, законен български цар, законна жена, законна власт, законно право, законни средства за борба*. 3. Прен. 'Който е напълно оправдан и обясним; обоснован', напр.: *законно недоволство, законна гордост*. 4. 'Който е естествена, закономерна последица от нещо', напр.: *законна рожба* (на нещо). 5. 'Като същ. *законна ж. Разг.*', напр. *моята законна, т. е. моята законна съпруга*.

Очевидно прилагателното *законов* е ново, възникнало е през последното (или последните) десетилетие по образец на други прилагателни с наставка *-ов*, означаващи 'който принадлежи на предмета (лицето), посочен с мотивиращото съществително' или 'който е в по-общо отношение към предмета, означен с мотивиращото съществително', напр.: *парков, чичов, планов, платков, реотанов* и др. Значението на *законов* 'който принадлежи на закон (в 1 знач.)' или 'който произтича от закон (в 1 знач.)' е съобразено с най-общото значение на прилагателните имена, образувани с *-ов* от съществително име, напр.: *законова норма, законова уредба, законова материя* и др.

Законов е синоним на *законен* с първото му значение според многотомния „Речник на българския език“ ('който е съобразен със закона,

който е според закона'), затова наред със *законова уредба* се казва и *законна уредба*, наред със *законова норма* и *законна норма* и т. н. Но това не означава, че *законов* е ненужно прилагателно име. Напротив, то по-определено, поне в някои случаи, предава отношението към *закон* като към мотивиращо име, срв. напр. *законова материя* и „законна материя“.

Прилагателното име *законов* има място в нашата речникова система и е похвално, че съставителите на „Съвременен тълковен речник на българския език“ са го представили.

Значението на *законов* е в по-голяма степен терминологично в сравнение със значенията на *законен*, затова е неуместно да се разширява употребата на *законов* за сметка на *законен*, напр. вместо „законово средство“ е по-добре да се каже *законно средство*, вместо „законов срок“ е по-добре да се каже *законен срок*, вместо „законов път“ — *законен път* и т. н.

4. Заявление

В най-новия „Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения“ (Издателство „Елпис“, В. Търново, 1994) думата *заявление* със значение 'административно оформен документ, отправен към институция, учреждение и под., съдържащ молба (за назначаване на работа и др.); молба' е съпроводена с бележката „Остар.“ (остаряло значение). Такава стилистична бележка към посоченото значение на *заявление* няма нито в тритомния „Речник на съвременния български книжовен език“ (т. I, С., 1955), нито в еднотомния „Български тълковен речник“ (С., 1995). В многотомния „Речник на българския език“ (т. V, С., 1987) значението на *заявление* 'документ, съставен в определена форма, с който се отправя някакво искане, молба към учреждение, институция' също не е придружено със стилистична бележка. Чудно е тогава какво е накарало съставителите на „Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения“ да не се съобразят с практиката в предходните речници и да дадат друга оценка за употребата на думата *заявление* в административно-канцеларското дело. Отговор биха могли да дадат само те. От друга страна, не е уместно едно остаряло значение да се поставя на първо място, а актуалното значение — според съставителите — да се оставя на второ място.

В един единствен речник — „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ (т. I, А-К, С., 1927 — 1951) от Ст. Младенов „с донегдешно участие“ и на А. Т.-Балан — след думата *заявление* има стилистична бележка „стар.“, но причините за нея са по-други. Като заглавна Ст. Младенов посочва думата *заява* и я пояснява със *заявление*, която е заета от руски език. Побългарената ѝ форма, посочена от Младенов, е *заявление*, но очевидно авторът не вижда изгледи да получи

по-широко разпространение, затова я поставя в скоби. Ст. Младенов като радетел за чистота на българския език дава преднина на *заява* вместо *заявление* както на българска почва са се образували *обява* вм. *обявление*, *заблуда* вм. *заблуждение*, *просвета* вм. *просвещение* и др. Тази е според мене причината да се постави от Ст. Младенов бележката „стар.“ към *заявление*. Заглавната дума *заява* е в свезка 9. на речника, отпечатана през 1947 г., когато *заявление* започва да отстъпва пред молба, но не това е основната причина за оценъчната бележка „стар.“

Думата *заявление* е възприета в българския речник през Възраждането. До 1944 г. тя е основен административен термин с посоченото вече значение. След тази година бива изместена в административната практика от *молба*, отговаряща по значение на руското съществително *просьба*, което пък няколко десетилетия по-рано е изместило *заявление*.

През последните няколко години у нас се забелязва процес на връщане на *заявление* в по-активна употреба.

5. Листобяг

Листобяг — една чудесна дума, звучна и изразителна, бликаща образност и настроение. Запомнил съм я от поезията на Владимир Голев, въпреки че не съм сигурен дали е негова, или е била използвана от поет преди него. В съзнанието ми тя се свързва с името на Голев:

Къде е оня пъстър *листобяг*,
къде си ти, затичана срещу ми?

(„Листобяг“)

Листобяг не е дума за делника, тя е за „отборната“, за поетическата реч. Образувана е по модела на друга поетична дума — *листопад*, но като по-нова и по-рядка се отличава с по-голяма свежест и експресивност.

Листобяг и *листопад* са сложни съществителни имена, при образуването на които се използва коренна морфема от различни глаголи, съответно от *бягам* и *падам*. Първото име, което конкретизира действието откъм субекта на извършването му, е все съществителното *лист*. Не само различното значение, но и различното настроение се поражда от значението на глагола. *Листопадът* поражда спокойно и ведро настроение, успокоява погледа, отпуска нервното напрежение. *Листобягът* вече носи съвсем друго настроение, породено от това, че сме на прага на зимата: люшкане от едно настроение в друго, бурно и страстно, неизвестно с последствията си, пълно с напрежение и неизвестност. Николай Райнов наричаше такива думи „настройни“. Определението му е сполучливо. В много случаи поетичните думи пораждат настроение. Такива думи са нужни преди всичко за поетическата реч, но сладкодумци биха им намерили място и в дневната ни реч. Добре е да имаме сетива за настройните думи в българската реч!

6. Медалист

Съществително име *медалист* има в „Съвременен тълковен речник на българския език“ (В. Търново, 1994) под редакцията на Ст. Буров. Несъмнено това е успех за българската лексикография, тъй като има тълковни речници, в които то липсва. Значението му е дефинирано по следния начин — ‘Носител на медал като награда’. Ако искаме да бъдем по-кратки и по-прецизни във формулировката, достатъчно е да кажем ‘Носител на медал’ или ‘лице, наградено с медал’. Очевидно това значение е основно, но освен него думата *медалист* има и второ значение — ‘Лице, което проектира и създава медали’. Второто значение е със специализирана употреба и по-рядко се използва в речта, но не бива да се пропуска в тълковните речници.

7. Отпев

В „Книга за мене си. Автобиографски спомени и бележки“ (С., 1988, с. 67) Ал. Т.-Балан пише: „Миладиновският сборник ми откри на с. 514, как са се забавлявали наши бащи и деди помежду си на трапеза у гостолубец стопанин. Та се яде и пие, вдига се чаша някому с припев, а той поима зова с отпев. Ала между припева и отпева може да стане нещо; може с припева някому да се предизвика от него някакво музикално или пластично изпълнение, а той, отпявайки за съгласие, след изпълнение на свой дял, да припее пък другиму от дружината за негов дял на изпълнение, па така да се изреждат кой со що може за веселба с реч, песен, свирня или танец“. И още: „...дори и че ще я настрои, да присъчини и от себе си по същия калъп запев, припеви и отпеви още за девойки, понеже даденото в „Светлина“ има на ум само мъже и жени; ала си оставям и днес с такава празна вяра“ (пак там).

Български речници не посочват дума *отпев* ‘част от песен, с която се отговаря на припев’. *Припев* намираме в Найденов-Геролия „Речник на българския език“: ‘плачене и нареждане над мъртвец; тъжачка’. В съвременните тълковни речници на българския език посоченото от Геролия значение се представя като второ, а първото значение е ‘част от песен, която се повтаря след няколко стиха; рефрен’ (вж. „Речник на съвременния български книжовен език“, т. II, С., 1957, с. 838). Същото съдържание има речниковата статия за *припев* и в „Съвременен тълковен речник на българския език“ (В. Търново, 1994) под редакцията на Ст. Буров; в речника не намираме *запев* и *отпев*.

Запев се приема като заемка от руски (вж. „Български тълковен речник“, С., 1955): ‘начало на хорова песен или на куплет, което се изпълнява от едно лице; запяване’. Може би това е причината, поради която останалите тълковни речници не я представят.

Обстоятелството, че в руски език има *запев*, не е достатъчно условие да се приеме, че в нашия език тази дума е заемка. Според мене и *запев*, и

отпев са образувани на българска почва по модела (образеца) на *припев*, чийто български произход е безспорен.

Целта на тази бележка е да напомня, че в българския език има дума *отпев*, която би следвало да намери място в речниците наред със *запев* и *припев*.

8. Пътицар

Съществително име *пътицар* не може да се намери в нито един от тълковните ни речници, а то реално съществува в разговорната реч. *Пътицар* се нарича „работникът по поддържане на пътищата“; така се нарича сам той, така го именуват и непосредствените му ръководители. Има я в лексикографския ми бележник, записана от предаване по Българското национално радио (9 октомври 1993 г., програма „Хоризонт“, сутрешно предаване).

Пътицар е дума, образувана по модела на *обуцар*, *овчар*, *козар*, *пчелар* и т. н., т. е. от основа на изходно (мотивиращо) съществително в мн. число (*пътици*-) и наставката *-ар*, с която се образуват имена на лица от мъжки род във връзка със занятие. Думата *пътицар* потвърждава словообразователната активност на наставката *-ар* и в най-ново време.

9. Сертификат

Думата *сертификат* със значение ‘свидетелство, уверение, удостоверение’ е отбелязана от Ст. Младенов в „Речник на чуждите думи в българския език“ (1932) като чуждица, т. е. като ненужна, свидетелство за което е поставената след нея удивителна. С това авторът желае да обърне „читателското внимание“ върху чуждицата и върху нейните „добри български заместници“. „Дано образованите българи престанат да си служат с такива пренепотребни чуждици!“ — пише Ст. Младенов в предговора на спомнатия речник.

Латинска по произход, думата *сертификат* е навлязла в българския език вероятно чрез руски и френски през първите десетилетия на ХХ век. Нашите речници, тълковни и на чуждите думи, включително и най-новите, продължават да я представят със значението, което посочва и Ст. Младенов: „Енциклопедичен речник на чуждите думи“ (1939) от Г. Бакалов — ‘писмено свидетелство’, „Речник на чуждите думи в българския език“ (1982) — ‘свидетелство, удостоверение, писмено уверение’ (и бел. „Книжовна дума“), „Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения“ (1994) под редакцията на Ст. Буров — ‘официално писмено удостоверение за нещо, свидетелство’. Ако думата беше останала в употреба само като синоним на *свидетелство*, *удостоверение* или *уверение* в неспециализираните сфери на общуване, тя наистина е ненужна и препоръката на Ст. Младенов запазва актуалността си. Но *сертификат* има стойност на термин в няколко по-специални области:

1. В застрахователното дело: документ, с който се удостоверява сключване на договор за лично или имуществено застраховане, включително и условията, напр. *застрахователен сертификат*.

2. В търговията, особено във външната търговия: документ, съпровождащ продаваната стока, в който се посочват нейни основни качества (според вида на стоката), срок на годност, цена и др., напр. *сертификат за изнесени живи животни*.

3. В банковото дело: название на облигации по държавни ценни книжа или държавни заеми, напр. *сертификат за собственост на държавни ценни книжа*.

В посочените три области *сертификат* има характер на термин с международна употреба и опитите за замяна със *свидетелство* или *удостоверение* нито са уместни, нито имат изгледи за успех.

Все пак бележката на Ст. Младенов да се внимава с употребата на думата *сертификат* запазва в известна степен актуалност и в наше време, тъй като под влияние на чужди езици се разширява нейното използване и в други случаи, в които наистина много по-уместно е да си послужим с *удостоверение* или със *свидетелство*. Частни фирми и сдружения напр. издават сертификати за посещение и изпълнена програма в някаква школа (спортна, балетна, за чужди езици и др.). Нов български университет издава сертификат за изпълнена бакалавърска или магистърска програма, в други висши училища издават сертификати за следдипломна специализация, както и за завършени курсове. В областта на образователното дело имаме отдавна утвърдени названия на документите за завършена учебна година или образователна степен и нищо не налага подмяната им със *сертификат* под въздействието на практиката в други езици.

10. Харамия

В цитирания вече „Съвременен тълковен речник на българския език“ (1994) думата *харамия* е представена с две значения, като към първото — ‘разбойник, хайдук’ има бележка „Остар.“ (остаряло значение). По същия начин е представена семантичната структура на думата и в тритомния „Речник на съвременния български книжовен език“ (т. III, 1959). Наистина това е по-старото значение на думата, заета от арабски по време на турското робство, но от съвременен гледище е остаряло. В съзнанието на съвременния българин *харамия* е преди всичко синоним на *хайдутин*, на *буитовник* и би било по-уместно това значение да е на първо място. Разместването на двете значения е станало някъде към края на миналия и началото на нашия век. По това време П. П. Славейков публикува „Харамии — 1“, „Харамии — 2“ и „Харамии — 3“, където *харамия* се употребява със значение на ‘хайдутин’, напр.:

Три *харамии*, три ранени

другаря, се едвам крепят
надолу из планински път („Харамии — 2“).

Със същото значение *харамия* се среща в поезията на Кирил Христов, напр.:

И плъпнат харамии... *А гората*
чернее още; ала кой ти хай!

(„Хей, пролет иде!“)

Употребява я П. К. Яворов, сам участник в македонското освободително движение, напр.: „Аз събрах хората от разбитата чета и обявих, че ще отиваме в овдовялата околия — през Неврокопско, отдето трябаше да взема два-трима професионални *харамии*“ („Хайдушки копнения“, 1904).

Употребата на *харамия* със значение ‘хайдутин, бунтовник’ като че ли тръгва от българските говори в Македония и постепенно се налага в целокупната българска реч, но без да измести основния синоним *хайдутин*. Че това значение на *харамия* днес е основно, може да се потвърди от прилагателното *харамийски*, засвидетелствувано в тълковните речници със значение ‘хайдутински, бунтовнишки’ (вж. РСБКЕ). Основна сфера на употреба на *харамия* и *харамийски* е езикът на художествената литература и най-вече езикът на поезията, поради което *харамия*, *харамийски* могат да бъдат отнесени и към поетичната лексика.

11. За няколко думи с представка *пред-*

В някои речници на съвременния български книжовен език (напр. „Речник на съвременния български книжовен език“, 1955 — 1959; „Правописен речник на съвременния български книжовен език“, 1983) има прилагателно *предпролетен* ‘който се отнася до времето преди началото на пролетта’, но няма съществително *предпролет*, въпреки че от него е образувано посоченото прилагателно име. Вероятно *предпролетен* е възникнало от първоначално хипотетично име *предпролет*, но впоследствие името реално се появява. Едно от популярните стихотворения на Георги Джагаров се нарича „Предпролет“ (из „В минути на мълчание“).

В книжовната реч се употребява и прилагателно *предесенен* ‘който се отнася до времето преди началото на есента’, напр. „предесенна обработка на почвата“, не попаднало още в речниците. То е образувано от хипотетична форма *предесен*, която по-късно намираме като заглавие на стихотворение и на цикъл в творчеството на Владимир Голев (Избрани произведения. Том I, С., 1982, с. 111).

В словосъчетанието „предзимна подготовка на пътищата“ пък се употребява прилагателно *предзимен* ‘който се отнася до времето преди началото на зимата’, но съществително *предзима* като че ли още не съществува реално, макар че не е невъзможна появата му (може и да съществува, но аз да не съм го срещал).

С представка *пред-* се образуват неголям брой съществителни имена от други съществителни, като производните имена означават предходност по време, по място и др. спрямо значението на изходните съществителни, напр.: *предпланина, предкласика, предизвестие, предястие, предплата, предразсъдък, предпремиера* и др.

Прилагателните имена, съдържащи представката *пред-*, са много повече от реално съществуващите изходни съществителни имена. По създадения модел прилагателни се образуват и от хипотетични изходни съществителни, напр.: *предвоенен, предмостов, предреволюционен, предмайски, предпразничен, предизборен* и др. Очевидно езиковата практика изисква повече прилагателни имена за означаване на свойството 'който се отнася до времето или мястото преди началото на предмета, назован с изходното (мотивиращото) съществително' отколкото съществителни с представка *пред-*, затова много от тях реално не се употребяват, а имат характер на хипотетично образувание, служещо като мотивираща основа на съответно относително прилагателно име.

Все пак съществителни имена като *предпролет* и *предесен*, които реално се употребяват, макар и рядко, би трябвало да намерят място в речниците на съвременния български език.